

Ləman VAQİFOIZI (SÜLEYMANOVA)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor institutu

e-mail: leman.suleymanova.2018@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.1.63>

XOYRATIN İFA İLƏ ƏLAQƏSİ VƏ VARIANTLAŞMASI

Xülasə

Xoyrat türkman həyatının ayrılmaz parçasıdır. İraq türkmanları bütün duyğularını: dərd, kədər, sevinc, şadlıq, sevgi və s. hissələrini xoyratlar vasitəsi ilə dilə gətirirlər. Xoyratların bu qədər geniş yayılması onların həm də ifa formalarını meydana çıxarmışdır. Bayatı poetik ailəsinə daxil olan digər mətnlər kimi xoyratların da musiqi ilə əlaqəsi şəksizdir. Hətta demək olar ki, İraq-türkman xoyratlarının musiqi ilə əlaqəsi daha yaxşı qorunub. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi onların sadə insanlarla yanaşı, həm də usta xoyratçılar tərəfindən ifa olunmasıdır. Xoyratlar gündəlik həyatda sadə insanlar tərəfindən oxunmaqla yanaşı, toy, bayram, əyləncələr kimi məclislərdə müxtəlif musiqi alətlərinin köməyi ilə xoyratçılar tərəfindən də ifa edilir. Bu məsələlər iyirmi dörd xoyrat üsulunu meydana çıxarmışdır. Xoyratın ifası zamanı hansı üsulun seçilməsi xoyratın məzmunu ilə yanaşı, ifağının səs imkanlarından və zövqündən də asılıdır. Yaxşı xoyratçılar eyni xoyratı bir neçə üsulla ifa edə bilirlər. Hətta bir xoyratın ifası zamanı da bir neçə üsuldən istifadə etmək mümkündür. Bunun üçün xoyratçının səs imkanları çox geniş olmalıdır.

Bayatların variantlaşması məsələsi indiyədək nə Azərbaycan folklorşünaslığında, nə də bayatının mövcud olduğu digər türk xalqlarında araşdırılmayıb. Halbuki bu hadisə folklorumuzda olduqca geniş yayılıb və ayrıca araşdırmaya möhtac olan məsələdir. Xoyratlar əski və yeni olmaqla (Bu terminlər İraq-türkman xoyratçısı İbrahim Rauf Tərziyə aiddir. O, bizimlə söhbət zamanı xalqdan gələn xoyratları əski xoyratlar, müəllifi məlum olan xoyratları isə yeni xoyratlar adlandırmışdı. Biz də həmin ifadələri onun işlətdiyi kimi verməyi məqsədəuyğun sayırıq.) iki yerə bölünür. Variantlaşma əski xoyratların demək olar ki, hər birində rast gəldiyimiz haldır, amma yeni xoyratlar da artıq variantlaşmağa başlayıbdır ki, bunu artıq onların folklor dövryyəsinə daxil olmaları kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Açar sözlər: bayatı, xoyrat, xoyratçı, makam, üsul, variantlaşma

Laman VAGIFGIZI (SULEYMANOVA)

**RELATIONSHIP AND VARIATION OF KHOIRAT WITH
PERFORMANCE**

Summary

Khoirat is an integral part of Turkmen life. Turkmen of Iraq express all their emotions: pain, sadness, joy, happiness, love, etc. they express their feelings through songs. Such a wide spread of Khoirats has also given rise to their performance forms. Like other texts included in the Bayati poetic family, Khoirats have an unmistakable connection with music. It can even be said that the connection of Iraq turkmen patriots with music is better preserved. One of the main reasons for this is that they are performed not only by ordinary people, but also by master singers. Khoirats are sung by ordinary people in everyday life, but also performed by khoiratchies with the help of various musical instruments at parties such as weddings, holidays, parties. These issues have given rise to twenty-four methods of khoirat. Which method to choose during the performance of the khoirat depends not only on the content of the khoirat, but also on the voice capabilities and taste of the performer. Good khoiratchies can play the same khoirat in several ways. It is possible to use several methods even during the performance of a khoirat. For this, the khoiratchies voice capability should be very good.

The issue of variantization of bayats has not been investigated so far either in Azerbaijan folklore studies or in other Turkic peoples where bayat exists. However, this event is very widespread in our folklore and is a matter that needs to be investigated separately. Khoirats are divided into two groups: old and new (eski and yeni), (These terms belong to the turkmen of Iraq khoiratist Ibrahim Rauf Tarzi. During the conversation with us, he called the khoirats from the people the old khoirats, and the khoirats whose author is known the new khoirats. We consider it appropriate to give those expressions as he used them.) Variantization is the case that we come across in almost all of the old Khoirats, but the new Khoirats have already started to become variant, which can be considered as their entry into the folklore circulation.

Key words: *bayati, khoirat, khoiratchi, makam, method, variantization*

Ламан ВАГИФГИЗИ (СУЛЕЙМАНОВА)

СВЯЗЬ И ВАРИАЦИЯ ХОЙРАТА С ИСПОЛНЕНИЕМ

Резюме

Хойрат – неотъемлемая часть туркменской жизни. Иракские туркмены выражают все свои эмоции: боль, печаль, радость, счастье, любовь и т. д. они выражают свои чувства через хойраты. Столь широкое распространение хойратов породило и формы их исполнения. Как и другие тексты, входящие в

поэтическую семью баяты, хойраты имеют безошибочную связь с музыкой. Можно даже сказать, что связь иракско-туркменских хойратов с музыкой сохранилась лучше. Одна из главных причин этого в том, что их исполняют не только простые люди, но и мастера-хойратчи. Хойраты поют обычные люди в повседневной жизни, но также исполняются хойратчами с помощью различных музыкальных инструментов на вечеринках, таких как свадьбы, праздники, вечеринки. Эти задачи породили двадцать четыре способа хойрата. Какой метод выбрать во время выступления хойрата, зависит не только от содержания хойрата, но и от голосовых возможностей и вкуса исполнителя. Хорошие хойратчи могут играть один и тот же хорйат несколькими способами. Даже во время исполнения хойрата можно использовать несколько способов. Для этого голосовые возможности хойратчи должны быть очень широкими.

Вопрос вариативности баятов до сих пор не исследован ни в Азербайджанской фольклористике, ни у других тюркских народов, где существует баят. Однако это событие очень распространено в нашем фольклоре и представляет собой вопрос, требующий отдельного исследования. Хойраты древние и новые (Эти термины принадлежат ирако-туркменскому хойратчи Ибрагиму Рауфу Тарзи. В беседе с нами он назвал хойратов из народа древними хойратами, а хойратов, автор которых известен, новыми хойратами. Мы также считаем уместным привести эти утверждения в том виде, в котором он их использовал.), которые разделены на две части. Вариантизация – это тот случай, который мы встречаем почти у всех старых хойратов, но новые хойраты уже начали становиться вариантами, что можно рассматривать как их вхождение в фольклорный оборот.

Ключевые слова: *баяты, хойрат, хойратчи, макал, способ, вариативность.*

Giriş. Xoyrat türkman həyatının ayrılmaz parçasıdır. İraq türkmanları bütün duyğularını: dərd, kədər, sevinc, şadlıq, sevgi və s. hisslərini xoyratlar vasitəsi ilə dilə gətirirlər. Xoyratların bu qədər geniş yayılması onların həm də ifa formalarını meydana çıxarmışdır. Bayatı poetik ailəsinə daxil olan digər mətnlər kimi xoyratların da musiqi ilə əlaqəsi şəksizdir. Hətta demək olar ki, İraq-türkman xoyratlarının musiqi ilə əlaqəsi daha yaxşı qorunub. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi onların sadə insanlarla yanaşı, həm də usta xoyratçılar tərəfindən ifa olunmasıdır. Xoyratlar gündəlik həyatda sadə insanlar tərəfindən oxunmaqla yanaşı, toy, bayram, əyləncələr kimi məclislərdə müxtəlif musiqi alətlərinin köməyi ilə xoyratçılar tərəfindən də ifa edilir. Bu məsələlər iyirmi dörd xoyrat üsulunu meydana çıxarmışdır. Xoyratın ifası zamanı hansı üsulun seçilməsi xoyratın məzmunu ilə yanaşı, ifaının səs imkanlarından və zövqündən də asılıdır. Yaxşı xoyratçılar eyni xoyratı bir neçə üsulla ifa edə bilirlər. Hətta bir xoyratın ifası zamanı da bir neçə üsuldan

istifadə etmək mümkündür. Bunun üçün xoyratçının səs imkanları çox geniş olmalıdır.

Tədqiqat. Bayatların variantlaşması məsələsi indiyədək nə Azərbaycan folklorşünaslığında, nə də bayatının mövcud olduğu digər türk xalqlarında araşdırılmayıb. Halbuki bu hadisə folklorumuzda olduqca geniş yayılıb və ayrıca araşdırmaya möhtac olan məsələdir. Xoyratlar əski və yeni olmaqla (Bu terminlər İraq-türkman xoyratçısı İbrahim Rauf Tərziyə aiddir. O, bizimlə söhbət zamanı xalqdan gələn xoyratları əski xoyratlar, müəllifi məlum olan xoyratları isə yeni xoyratlar adlandırmışdı. Biz də həmin ifadələri onun işlətdiyi kimi verməyi məqsədəuyğun sayırıq.) iki yerə bölünür. Variantlaşma əski xoyratların demək olar ki, hər birində rast gəldiyimiz haldır, amma yeni xoyratlar da artıq variantlaşmağa başlayıbdır ki, bunu artıq onların folklor dövryyəsinə daxil olmaları kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Xoyrat üsulları. Xoyratlar bayatı poetik ailəsinə daxil olan digər mətnlər kimi ya avazla, ya da müxtəlif musiqi alətlərinin müşayəti ilə oxunur. İbrahim Rauf Tərzinin dediyinə görə, ud, kəmənçə (Kamançadan fərqli alətdir.), kanun, saz, dümbələk, ney, gumbuşla (Saza bənzər alətdir.) xoyrat oxunmuş. Amma dümbələk və kəmənçənin müşayəti ilə daha çox deyilirmiş. Söyləyici onu da qeyd etdi ki, xoyratın oxunması zamanı hər hansı musiqi alətinə elə də ehtiyac olmur, əlini qulağının dibinə qoyub oxuya da bilərsən.

Tədqiqatçıların fikirlərinə görə də, xoyrat hökmən musiqinin, yaxud da müəyyən bir avazın üstündə oxunur. Xoyrat və xoyratın musiqisi haqqında ən müfəssəl məlumat verən araşdırıcı İraq türkmanlarının folklorunun öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olan görkəmli alim Ata Tərzibaşdır (daha geniş məlumat üçün bax: Atâ Terzibaşı. Kerkük Hoyratları Ve Mânileri. İstanbul, ÖtükenYayınevi, 1975, Üçüncü Basılış. 599 səh.). “Xoyratın əsas xüsusiyyətlərindən biri də ezgi və musiqi yönünün ağır basmasıdır” (Tahsin, 2014: 104). “Xoyrat türk xalq musiqisində uzun havalar qrupuna daxil olub müəyyən bir seyir və dizisi olan ezgi qəlibləri ilə sərbəst oxunan xalq musiqisidir. Digər uzun havalarla müqayisədə daha azad, daha sərt və daha qüvvətli bir şəkildə oxunur” (Özbək, 1977: 287).

İbrahim Rauf Tərzi ilə söhbətimiz zamanı məlum oldu ki, təkcə Kərkükdə 24 xoyrat oxuma üsulu vardır ki, onun on altısı əsas, səkkizi yardımçı üsullardır. Söyləyici onu da vurğuladı ki, bunlardan on altısının üstündə o, xoyrat oxuyub. Yardımçı üsulları söyləyicimiz yedək üsullar da adlandırdı. Kərkükdə daha çox əsas üsul xoyratlar oxunmuş, yedək üsul xoyratları oxumağa elə də həvəs göstərilməmişdir.

Raşidi xoyratı, İbrahim Rauf Tərzinin təbirincə desək, baba makamıdır. Raşidi makamının qolları Doqa və Şarkı-Rastdır. Raşidi makamının özü və qolları Rast makamında oxunur. Bu üsulla xoyratları oxumaq çətindir, onu oxumaq hər adamın bacardığı iş deyil. Bunu oxumaq üçün sənətçi olmaq lazımdır. Raşidini oxuyan xırdaqlara fikir verməlidir, amma hər kəsin oxu tərzində fərq olur. Bu xoyratlar daha çox konsertlərdə, sənətçi məclislərində oxunur. Raşidini oxuyan əvvəlcə yavaş səslə ifaya başlayır, bu zaman Rast makamından istifadə olunur.

Sonra Mansuri ilə davam edilir, İbrahimi və Bəhrizavi makamları ilə oxunduqdan sonra təkrar Rast makamına qayıdılır və ifa Rast makamı ilə tamamlanır.

İbrahim Rauf Tərzinin dediyinə görə, Bəşiri, Yetimi və Kızıl xoyratları Rast makamı ilə oxunur. O, belə bir bənzətmə işlətdi: “Rast makamı üç çocuklu babaya bənzər ki, onun çocukları Bəşiri, Yetimi və Kızıl xoyratlarıdır”. Rast makamı əsas makamlardan biridir. Onun oxunması çox çətindir, çünki qırtlaq istəyir. Ona görə də hər adam Rast makamı üstündə xoyrat oxuya bilməz. Onu oxumaq üçün həm güclü səsə malik olmaq, həm də bu makam üstündə oxumağın xırdalıqlarını bilmək lazımdır. Bəşiri, Yetimi və Kızıl xoyratlarının hər üçü yüksək səsle oxunmasına baxmayaraq, onların da öz aralarında fərqləri vardır. Belə ki, Bəşiri şən oxunub, insanların əylənməsini təmin edir. Kızıl çox həzin səsle oxunduğu üçün insanı kövrəldir. Yetimi də dinləyənləri ağladır, bu xoyratlar oxunduğu zaman insanı keçmiş xatirələrə daldırır, ata-analı keçən günlərini təkrar yada salır. Buna görə də bu xoyratlar Yetimi adını almışdır. Yetimi xoyratlar Kızılla müqayisədə daha həzin səsle oxunur. Kızıl xoyratları isə Yetimi xoyratlara nisbətən uca səsle oxumaq lazımdır.

Müxalif xoyratları da öz aralarında üç qrupa bölünür: Kəsik xoyratlar, İskəndəri xoyratları və Müxalif xoyratlar. Hər üç xoyrat növü Segah makamında oxunur. Kəsik xoyratları oxumaq üçün daha gur səsə malik olmaq lazımdır. Amma bu xoyratları oxumaq üçün təkə gur səs yetərli deyil, həm də səsin xırdalıqlarını ifa edə bilmək lazımdır, söyləyicimizin təbirincə desək, “səsle oynaya bilməyən sənətçi” Kəsik xoyratları oxuya bilməz. Kəsik xoyratları oxuyan sənətçinin səsi həlhələli olmalıdır. Kəsikdə kəlmələr parça-parça oxunur, bir-birinə bitişməz, yəni hər söz və yaxud ifadə ayrıca tələffüz edilməlidir. İskəndəri xoyratları oxumaq isə sənətçidən uzun nəfəs istəyir, çünki bu xoyratların sözləri bir-birinə bağlanar, onları ayrıca tələffüz etmək olmaz. Ona görə də hər oxuyan İskəndəri oxumağa girişməz. Müxalif xoyrata eyni zamanda Telli Müxalif də deyilir. Telli Müxaliflərin oxunma yeri daha çox toy və əyləncə məclisləridir. Bu tip xoyratlar şən səsle oxunduğu üçün dinləyənlərə xüsusi zövq verər.

Xoyrat oxuma makamlarından biri də Bayat makamıdır. Bu makamın üstündə oxunan xoyratlar aşağıdakılardır:

Mazan xoyratı;

Ömərəgələ xoyratı;

Yolçu xoyratı;

Kurda, yaxud Qurda xoyratı;

Makam o koryat və yaxud Kayabaşı xoyratı.

Mazan xoyratları incə səsle oxunur, bu xoyratları oxuyan zaman söyləyicimizin təbiri ilə desək, “bağırıb-çağırmaqdan qaçmaq lazımdır”. Mazan xoyratı incə səsle oxunduğu üçün dinləyicilərin diqqətini çəkir, onları daha maraqla dinləməyə sövq edir. Ömərəgələ xoyratlarından bir-birilərinə atmaca atmaq, ürəyindəki sözləri qarşısındakına kinayə ilə çatdırmaq üçün istifadə edilir.

Yolçu xoyratı “kağva etmək üçün”, yarışma zamanı, qarşısındakına üstünlük nümayişi zamanı oxunan xoyrat növüdür. Xoyrat oxuyanlar deyişmə zamanı daha çox Yolçudan istifadə edərdilər. Bu xoyratlar həmçinin əyləncələrdə, konsertlərdə ora yığışanları coşdurmaq üçün ifa edilərmiş.

Kurda və yaxud Qurdanın əsas xüsusiyyəti meydan oxumaqdır. Bu xoyratların da oxunması olduqca çətindir, çünki çox yüksək səslə oxu tələb edilir. Böyük sənətkarlar bir-biriləri ilə deyişəndə Kurda\Qurda deyərdilər. Bu xoyratları da hər kəs oxuya bilməz, çünki onu oxumaq uzun bir nəfəs istəyir.

Kayabaş xoyratının “Makam o koryat” adlandırılması ilə bağlı İbrahim Rauf Tərzi belə bir hadisə danışdı: “Kərküklü məşhur xoyrat ustası Molla Taha Bağdada səsinə əski plaka yazdırmaq üçün gedir. Orada bu xoyratları oxuyanda ərəblər Molla Tahaya deyirlər ki, bu, bizim “Makam o koryat”a bənzəyir. Gəlsənə bunun adını “Makam o koryat” qoyaq. Beləcə, Kərkükün Kayabaş xoyratı Bağdadda dönüb olur “Makam o koryat.” Kayabaş xoyratı onu dinləyənlərə rahatlıq verir. Onu oxuyan zaman oxu tərzinin digər üsullara bənzəməməsinə çalışmaq lazımdır. Kayabaş xoyrat incə səslə oxunan xoyrat üsullarından biridir. Bağdadda yaşayan ərəb mənşəli sənətçilər də bu xoyrat üsulundan istifadə edirlər. Onlar ərəb dilində oxusalar da, bu üsulu oxuyarkən mahnılarına türkman dilindəki sözlərdən çox qatırlar. Bağdadda yaşayan ərəb sənətçilərin ən nüfuzlusu hesab edilən Hacı Haşım Rəcəb demişdir: “Makam¹ Kərkükdə icad edildi, Mosulda ona bir dad, bir ləzzət verildi və Bağdadda istikrar etdi.”

İbrahim Rauf Tərzinin dediyinə görə, Nobaçi xoyratlarını icad edən kərküklü Nobaçi² Mustafadır. Nobaçinin oxunması zamanı iki makamdan istifadə olunur. Bu xoyratları Hicaz makamı ilə oxunmağa başlayır, Rast makamı ilə oxu davam etdirilər, mayanı (mayan, yəni xoyratın yüksəliş yeri) Rastdır, Hicaz makamı ilə tamamlanır. Söyləyici xoyratın tamamlanmasını onun təslimi adlandırdı. Nobaçinin ifası sakit səslə başlanır, sonra səs yüksəlir, sona çatana yaxın isə yenidən həzirləşir, sakitləşir. Söyləyici bu xoyrat növünün adını Nobaçi Mustafanın adı ilə Nobaçi adlandırdığını vurğulasa da, ehtimal etmək olar ki, ifa zamanı səslərin növbələşməsi də adlandırmaya təsirini göstərmişdir.

Muçula, yaxud Muçıla xoyratları Hicaz makamının üzərində oxunur. Muçula iki səslə: çox yüksək və alçaq səslə oxunur. Bu xoyratlar daha çox toyun, yaxud əyləncə məclislərinin sonunda oxunurmuş.

Dərmənkahı xoyratlar Saba makamı ilə oxunur. Amma bu xoyratların oxunması zamanı da musiqidə növbələşmə özünü göstərir. Belə ki, Saba makamı ilə

¹ Makam deyəndə bütün xoyrat makamları nəzərdə tutulur.

² Nobaçi sözünün iki anlamı vardır. Birinci, növbə quran, yaxud növbənin pozulmamasına nəzarət edən şəxs deməkdir. İkincisi isə gözetçi anlamına gəlir.

oxunmağa başlayan Dərmənkahı xoyratlar Mansuri makamı ilə davam etdirilər, Hədidə makamı ilə bitirilərdi. Söyləyici Dərmənkahı xoyrata belə bir misal çəkdi:

Sular kokar durmaxdan,³

İş bitməz kol burmaxdan.⁴

Bu çatlamış binava,⁵

Öldüm katmal vurmaxdan.⁶

O, mətnlərin bir qismini şeir kimi desə də, bir qismini müxtəlif makamların üstündə oxudu. Dərmənkahı üsulu üstündə oxuduğu mətnlərdə misraların əvvəlinə “kurban”, sonuna “a yar, a yar” kimi sözlər artırır.

Dəli Həsəni xoyratı Hicaz makamı üstündə oxunur. Xüsusi xoyrat oxunma üsullarından biridir. Bu yerdə söyləyicimiz giley etdi ki, indiki xoyrat oxuyanların çoxu bu üsuldə “yola vurma edirlər”, yəni ala-babat oxuyurlar. Halbuki bu xoyrat ala-babat oxunmaz. Dəli Həsəni xoyratının ən yaxşı oxuyanı kərküklü İzzəddin Nəmət hesab edilirdi.

Matarı xoyratları Çahargah üstündə oxunur. İbrahim Rauf Tərzinin dediyinə görə, hər xoyrat üsulunun öz mayanı (mayan sözünün izahı kimi nəqarətidir dediyimizdə İbrahim Rauf Tərzi razılaşmadı ki, nəqarət türküdə olur, xoyratdakı mayandır) vardır. “Az-az əsəsən, geul. Xiyal kəsəsən, geul” misraları Matarı xoyratının mayanıdır. İstəyən bu mayanı bütün Matarı xoyratlarında oxuya bilər. “Dad əludən, Dad-fəryad, dad əludən”. mayanı da Matarı xoyratının mayanlarından biridir. Aşağıdakı misralar isə Yolçu xoyratının mayanıdır:

Di gəl, ağam, gəl,

Mən özüm ziyləmirəm,

Dərd dərdə dəgər, ziylər.⁷

Hər xoyratın mayanı olmaz. Mayanın olduğu xoyrat üsulları bunlardır: Nobaçı, Yolçu, Matarı, Kurda/Qurda.

Kurda/Qurda xoyratı Yasin adlı şəxs tərəfindən icad olunduğu üçün ona Yasinə⁸ kurdası da deyilir.

Söyləyicinin dediyinə görə, hər hansı bir sənətçi oxuduğu xalq mahnılarının (türkülərin) sözləri arasına istədiyi sözləri də əlavə edə bilər. Bu sözlərin oxuduğu

³ Su bir yerdə çox qalanda iylənər.

⁴ İş məcburi şəkildə icra etdirilə bilməz.

⁵ Binava – binaya

⁶ Katmal vurma – Bu sözün həqiqi anlamı binanın çatlamış yerlərini boya, yaxud suvaqla örtməkdir. Xoyratda isə birinin eyiblərini örtməkdən bezmək dilə gətirilir.

⁷ Bu Yolçu xoyratının mayanıdır. Ziyləmək sızıldamaqdır.

⁸ Türkmənlər arasında kişi cinsindən olan şəxsləri əzizləmək üçün onun adının sonuna ə hərfi əlavə edirlər. Məsələn, İbrahimə, Əhmədə, Yasinə və s.

mahnı ilə əlaqəsi yoxdur, amma müğənni əlavələr edə bilər. Həmin sözlərə türkü arasında oxunan sözlər deyilir. Türkü arasında oxunan sözləri ancaq xalq mahnılarına əlavə etmək olar, bəstəkar mahnılarına bunları artırmaq olmaz.

Söyləyicimizdən makamla üsulun fərqi izah etməsini xahiş etdiyimizdə “Biz ancaq üsullardan danışmışıq. Makamın üsuldan daha geniş anlamı var. Üsullar makamdan törəmədir”, – dedi. O, makamdan danışarkən fikrini obrazlı şəkildə ifadə etdi: “Makam atadı, xoyrat da onun övladı. Makamın qəlbi, canı xoyratdır”. Kərkükdən olan xoyratçılar hamısı makamları oxumazlar, çünki bunun üçün səsin yetərli olması, makam dərsləri almaları lazımdır. Makamı oxuyanın üç səs tipinə malik olması lazımdır: karar (makamın başlanğıcındakı səsdir), cavab (makamın mayanıdır), təslim (bitməsidir). İbrahim Rauf Tərzinin dediyinə görə, qardaşı Məhəmməd Rauf Tərzi yaxşı makam ustası, özü də isə xoyratçıdır.

Söhbətimiz zamanı məlum oldu ki, hər xoyratı bütün üsullarda oxumaq mümkündür. Xoyratı hansı üsulda oxumaq xoyratçının öz seçimidir. Xoyratçı üsulu seçməkdə sərbəstdir. O, özünün səs imkanlarını, əhval-ruhiyyəsini və s. nəzərə alaraq seçimini edir.

Onu da deyək ki, xoyrat oxuma üsulları yalnız İraq türkmənləri ilə məhdudlaşmır, oraya yaxın bölgələrdə də mövcuddur. Türk tədqiqatçısı Fatma Sibel Bayraktar Müxalif, Bəşiri və Kəsik xoyratları Urfa, Diyarbəkir, Elazığ və Kərkükün müştərək xoyratları hesab edir (Bayraktar, 2013: 210). Begümhan Kes də Diyarbəkirin Hüadk folklor arxivində mövcud olan plaklarda (disklərdə) digər xalq mahnıları ilə yanaşı, “Hoyrat və oyun havası”, “Şervani hoyrat”, “Diyarbakır hoyrat” (Kes, 2023: 39), “Hoyrat”, “Bir Hoyrat” (Kes, 2023: 40) adlı mahnıların olduğunu da yazır. O, məqaləsində adlarını qeyd etdiyi bütün mahnılardan nümunələr verir, mahnıların söyləyiciləri, qeydə alındığı yer, tarix və s. haqqında məlumat verir, saxlandığı plakların nömrələrini qeyd edir.

Xoyratlarda variantlaşma. Biz İraq-türkmən xoyratlarını dərinədən öyrənmək üçün türkmən xoyratçısı İbrahim Rauf Tərzi ilə söhbətə 16 yanvar 2023-cü il tarixindən başladığımız və hələ də davam edirik. Qeyd edək ki, bu söyləyicini real həyatda heç görməmişik, onunla vatsap və facebook sosial şəbəkələri vasitəsilə əlaqə saxlayırıq. Bu müddət ərzində ondan xeyli material əldə etmişik. O, bəzən əvvəllər dediyi xoyratları unuduğu üçün təkrar-təkrar söyləyirdi. Bu zaman eyni xoyrat müxtəlif variantlarda üzə çıxırdı:

İnci diyarı.

Kərkük inci diyarı.

Yarıma gülüm deməm,=

Mən yara bir şey deməm,=

Mən yara kötü baxmam,

Sora = korxaram incidi yarı.

Bayatının variantlaşmasına bəzən bir söz, bəzən bir misra, bəzən iki misra səbəb olur. Onun ifasında hətta bircə hərf ilə variantlaşmaya da rast gəldik. Hər f üstündə variantlaşma adətən sözə qoşulan şəkilçinin hesabına və şəkilçinin dəyişməsi hesabına baş verir:

Yaram indi,
Oyullar yara = yaram indi.
Aləmdə dərd bir isə,
Məndəki yara bindi.
Və yaxud:
Yarasın,
Bağla dosdun yarasın.
O dosda canım kurban,
Dəm günündə = günümdə yarasın.

Azərbaycanda çap edilmiş əksər folklor toplularında indiyədək eyni bayatının müxtəlif variantları müstəqil variantlar kimi təqdim olunmuşdur. Amma onları müstəqil bayatı hesab etmək doğru deyil. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bayatılarda variantlaşma məsələsi öyrənilmədən sonra bu yanlışın aradan qalxmasına ümid edirik. Biz bayatılarda və bu poetik qəlibə daxil olan xoyratlarda variant fərqi yarıdan hərf, söz, ifadə, yaxud cümlələri bərabər (=) işarəsi ilə verməyi məqsəduyğun sayırıq.

Söyləyici bəzən hansısa xoyratın müəllifini qeyd edir, sonra isə həmin xoyratın azacıq fərqlə digər deyiliş şəklini də söyləyirdi. Deməli, xoyrat müəllifli olub-olmamasından asılı olmayaraq, dövriyyəyə girdisə, variantlaşma prosesi başlayır. Bu müşahidə bizə bayatının keçdiyi yolu anlamağa imkan yaradır. Onu da qeyd edək ki, bizə dediyi müəllifli xoyratların çoxunu onun özü oxuyub, odur ki, müəlliflərini yaxşı bilir. Amma Kərkükdən uzun müddətdir ayrıldığı üçün gənc nəslə yaxşı tanımır, ona görə də onların repertuarlarından eşidib yadda saxladıklarını desə də, müəlliflərini dəqiq xatırlamır.

Sonuc. Biz indiyədək Azərbaycan folkloruna aid bayatı poetik qəlibini öyrənmişik. Ancaq tarixən bizim bir parçamız olan İraq türkmənlərinin ən aktiv janrlarından biri olan xoyratlar dərindən araşdırılmayıb. Xoyratların ifa ilə əlaqəsi, onların variantlaşmasının araşdırılması bayatının daha yaxşı dərk edilməsinə kömək edəcək. Bu yazının həmin sahədəki boşluğun müəyyən qədər doldurulmasına səbəb olacağına ümid edirik.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu yazıda istifadə etdiyimiz materialları söyləyicidən sosial şəbəkələr vasitəsilə əlaqə yaradaraq əldə etmişik. Bizə qədər Azərbaycanda belə bir təcrübə olmayıb, dünya folklorşünaslığında da belə bir halla qarşılaşmamışıq. İbrahim Rauf Tərzidən qeyd etdiyimiz materialları Azərbaycanda internet üzərindən folklor toplanması sahəsində də bir cığır hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Atâ Terzibaşı. Kerkük Hoyratları Ve Mânileri. İstanbul, ÖtükenYayınevi, 1975, Üçüncü Basılış. 599 səh.
2. Begümhan Kes. Hüadk Folklor Arşivi Derleme Fişleri: Diyarbakır 1938 // Sahne ve Müzik Egtim – Araştırma e-Dergisi, 2023, 9 (17), səh. 35-66
3. Fatma Sibel Bayraktar. Elazığ / Harput Hoyratlarının Kerkük Hoyratları İle Tematik Karşılaştırılması. // Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu. Elazığ 23-25 Mayıs 2013. Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, səh.209-215
4. Sinan Tahsin. İrak-Erbil Yöresi Türkmenlerinin Sözlü Kültür Ürünleri (İnceleme-Metinler). Yüksek Lisans Tezi. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Nevşehir. Mart 2014. 240 səh.
5. Mehmet Özbek. Türk Halk Edebiyatı ve Müziğinde Hoyrat // 1.Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 31.01.2024

Son variant: 12.02.2024